

NAJSTARSZE POLSKIE PODRĘCZNIKI LEŚNICTWA W ZABORZE PRUSKIM NA TLE XIX-WIECZNEJ POLSKOJĘZYCZNEJ LITERATURY LEŚNEJ

Władysław Chałupka

Instytut Dendrologii PAN w Kórniku

WSTĘP

Gospodarstwo leśne w Polsce do końca trwania Rzeczypospolitej Obojga Narodów miało charakter naturalny zarówno w zakresie użytkowania drewna, jak i innych korzyści, takich jak łowiectwo czy dostarczanie różnych form paszy dla zwierząt domowych (MIKŁASZEWSKI 1907).

Pierwszy naukowy opis lasów i drzew leśnych w języku polskim wydano w Krakowie w 1549 roku i dedykowano królowi Zygmuntowi Augustowi. Było to tłumaczenie dzieła Pietro de Crescenziego pt. *Opus ruralium commodorum libri XII*, dokonane przez Jędrzeja Trzecieckiego (MIKŁASZEWSKI 1907). Crescenzi, żyjący w latach w latach 1233–1321, uważany jest za twórcę nowoczesnej agronomii (OLSON 1948). Swe dzieło napisał w Bolonii na przełomie XIII i XIV wieku i było ono pierwszym opracowaniem na temat rolnictwa wydany drukiem w 1471 roku w Augsburgu (RUSSELL 1918). Księga VII traktatu Crescenziego zawiera m.in. informacje o „lasach i gajach”, z opisami wielu gatunków drzew (ryc. 1 i 2).

Ponad 200 lat po krakowskim wydaniu *Opus ruralium...*, w latach 1777–1779 ukazało się w Warszawie dzieło autorstwa ks. Krzysztofa Kluka pt. *Roslin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych, osobliwie krajowych, albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażycie*. Tom II tego dzieła (ryc. 3), wydany

Adres do korespondencji – Corresponding author: Władysław Chałupka, Instytut Dendrologii PAN, ul. Parkowa 5, 62-035 Kórnik, Poland, e-mail: wrchal@man.poznan.pl

w 1778 roku i zatytułowany *O drzewach, i ziołach dzikich, lasach etc.* zawiera: część I. *O Drzewach dzikich, i Lasach*, a w niej osiem rozdziałów: I. *Opisy części drzew, z których się składaia;* II. *Opisy drzew w Kraiu naszym dziko rosnących;* III. *Pobudki do rzędu w lasach, i ich rozmnożenia;* IV. *Zasianie lasow na miejscach bezleśnych;* V. *Rozmnożenie drzew w lasach;* VI. *Utrzymanie lasow zarosłych;* VII. *Pożytkowanie z lasow;* VIII. *Wysadzenie drzewem różnych miejsc.* Zawartość tych rozdziałów sprawia, że część I tomu II dzieła ks. Kluka można uznać za pierwszy polski podręcznik leśnictwa.

Nieco później, w latach 1786–1787, ukazało się w Siemiatyczach i Warszawie ośmiotomowe dzieło księżnej Anny Jabłonowskiej pt. *Ustawy powszechne dla dóbr moich rządców*. Dla historii leśnictwa ważny jest tom V zatytułowany *Rozrządzenie Lasów*, składający się z siedmiu rozdziałów: I. *Opisanie powinności Ober-Strażnika;* II. *Co do zachowania lasu;* III. *Co do rozchodu Lasu, co do uprawy Drzewa Kostkowego, co do Drew na wiązki, O sposobie palenia Węgla, Z drzew różnych uczyniona Węgla próba, o sposobie palenia Smoły, Stempki do Szkut nie mniejszą czynią z Lasów użyteczność;* IV. *O zyskach z Lasów;* V. *Powszechne służby Ober-Strażnika powinności;* VI. *Opisanie powinności Strażników, Przysięga Strażników, Taxa drzewa;* VII. *Opisanie użytku różnych Drzew kraiowych. Pierwszey wielkości Drzewa, Drugiey wiel. Drz., Trzeciey wiel. Drz., Czwartej wiel. Drz.* (KATALOG... 1894). Tekst tomu V ma jednak charakter bardziej administracyjnej i praktycznej instrukcji postępowania niż podręcznika¹.

Podobny charakter do *Ustaw powszechnych...* księżnej Jabłonowskiej miało wydane w 1786 roku opracowanie pt. *Instruktor ekonomiczny dla ludzi, będących w służbie gospodarskiej*, którego autorem był właściciel dóbr guzowskich, położonych w ówczesnym powiecie błońskim (MIKŁASZEWSKI 1907). Najprawdopodobniej chodzi tutaj o Andrzeja Ignacego Ogińskiego, do którego wówczas należał klucz guzowski (SULIMIERSKI I INNI 1881).

Według MIKŁASZEWSKIEGO (1907) wymienione wyżej dzieła stanowiły praktycznie cały dorobek w dziale literatury leśnej w języku polskim do początków XIX wieku.

LITERATURA LEŚNA W JĘZYKU POLSKIM W DOBIE ZABORÓW

Wiek XIX przyniósł znaczący wzrost zainteresowania unowocześnieniem i racjonalizacją gospodarstwa leśnego. Właściciele lasów coraz chętniej zatrudniali już nie tylko leśników przyuczonych do zawodu, ale także wykwalifikowanych absolwentów wyższych uczelni leśnych, kształcących się na różnych uczelniach w państwach za-

1 „Tom piąty dzieła tego w 1787 roku wydany, zawiera przepisy podług których dziedziczne lasy X. Jabłonowskiej do Siemiatycz należące miały być urządzone co do ich zachowania, rozchodu, zysku, i powinności użytych Oficjalistów. Przepisy te kończy krótkie opisanie drzew i krzewów kraiowych. Dzieło Kluka co do samych prawideł gospodarstwa leśnego i co do części botaniczney wiecej ma zalet. Dzieło X. Jabłonowskiej wiecej jest praktyczne i daie wzór zaprowadzenia wewnętrznęj administracyi leśney”. Anonim 1820, s. 99–100.

borczych i innych (CHAŁUPKA I MODRZYŃSKI 2012). W naturalny sposób wytworzyło się zapotrzebowanie na literaturę fachową zarówno w postaci artykułów w czasopismach, jak i różnego typu wydawnictw książkowych. Zaczęło pojawiać się coraz więcej podręczników polskich autorów, którzy czerpali wiedzę bądź z doświadczeń leśników z innych krajów, bądź też z własnej praktyki i obserwacji, a także podejmowanych eksperymentów.

Niektóre z ówczesnych publikacji o charakterze poradników i podręczników, które ukazały się drukiem w okresie zaborów, zostały krótko omówione w niniejszym artykule.

ZABÓR ROSYJSKI

Opracowania, które można uznać za podręczniki leśnictwa w pełnym tego słowa znaczeniu, zaczynają się pojawiać w zaborze rosyjskim od początku XIX wieku. W pierwszej dekadzie tego stulecia ukazało się w 1807 roku w Wilnie dzieło Ludwika Platera pt. *Gospodarstwo leśne* (sygnowane: L...P...), traktujące m.in. o ogólnych zasadach hodowli, ochronie, użytkowaniu oraz taksacji i urządzaniu, ze szczególnym uwzględnieniem lasów sosnowych (ryc. 4). Podręcznik Platera zrecenzowano w pierwszym roczniku „Sylwana” z 1820 roku, gdzie został nazwany „dziełkiem”. Anonimowy recenzent zarzucił autorowi niezgodność treści z zakresem opracowania obiecany we wstępie oraz przestarzałą terminologię (ANONIM 1820).

Po kilkudziesięcioletniej przerwie, poczynając od lat 40. XIX wieku, zaczyna ukazywać się drukiem coraz więcej pozycji o charakterze podręczników leśnych. Autorami tych opracowań, których tematyka oscylowała przeważnie wokół zagadnień taksacji, urządzania i szacowania wartości drewna i lasów, byli bądź urzędnicy rządowej administracji leśnej, bądź wykładowcy powstałej w Warszawie w 1818 roku Szkoły Szczególnej Leśnictwa, a także późniejszych instytucji, powoływanych przez władze zaborcze i kształcących leśników w Królestwie Polskim (MIKŁASZEWSKI 1907).

Rok 1842 przyniósł dwa opracowania: *Zbiór wyrachowań potrzebnych leśniczemu wyższemu i niższemu, rządcom i właścicielom lasów, budowniczym, inżynierom, i tym wszystkim, którzy drzewo, oraz lasy sprzedają lub nabywają, z porównaniem miar i wag*, pióra Karola Fryderyka Gustawa Henkego, profesora leśnictwa w Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Marymoncie, oraz *Wyrachowanie miąższości drzewa oraz stosunkowej użyteczności i ceny tegoż z dodatkiem uwag o poznawaniu masztów* autorstwa Benedykta Aleksandrowicza, byłego kontrolera bankowego (ryc. 5).

W 1845 roku ukazał się podręcznik pt. *Gospodarstwo leśne, czyli proste zasady hodowania, urządzania i ochrony lasów oraz korzystnego z nich użytkowania*, a jego autorem był Antoni Auleitner, były nadleśniczy lasów rządowych. Jak głosił podtytuł, opracowanie dotyczyło przede wszystkim gospodarowania w lasach prywatnych, a zawarte w nim treści skierowane były do *Właścicieli ziemiańskich, Rządców dóbr i Leśniczych* (ryc. 6). Ten sam autor wydał w 1850 roku kolejny podręcznik pt. *Przewodnik leśny czyli zbiór treściwy najważniejszych działań gospodarczych...* Na przykładzie *Przewodnika...* warto zwrócić uwagę na długość i wyczerpującą treść ówczesnych tytułów (ryc. 7).

Wspomniany wyżej Karol Fryderyk Gustaw Henke wydał w 1846 roku kolejny podręcznik pt. *Nauka urządzania, oszacowania i oceniania lasów* (ryc. 8), w znacznej mierze wykorzystując do jego opracowania osiągnięcia słynnego niemieckiego uczonego Wilhelma Pfeila.

ZABÓR AUSTRIACKI

Literatura leśna w języku polskim w zaborze austriackim była bardzo uboga. SZCZERBOWSKI (1907 a) wręcz ubolewał nad jej smutnym stanem, pisząc, że ograniczała się ona do „zaledwie paru broszurek i artykułów przygodnych”. Do roku 1850 ukazało się w Galicji tylko jedno dzieło w języku polskim pt. *Umiejętność lasowa czyli rękopis dla właścicieli lasów i ich leśniczych*, a był to dwutomowy podręcznik pióra niemieckiego autora Fryderyka Augusta Ludwika Burgsdorfa, przetłumaczony przez Filipa Jakuba Nałęcz Kobierzyckiego i wydany w Przemyślu w latach 1809–1810 (ryc. 9 i 10). Anonimowy autor omawiający polską literaturę leśną na łamach pierwszego rocznika „Sylwana” zdecydowanie negatywnie ocenił ten przekład od strony zarówno językowej, jak i edytorskiej².

Zwartą publikacją o charakterze podręcznika, napisaną już przez polskiego leśnika, były wydane drukiem wykłady Henryka Strzeleckiego, które głosił na „kursach leśniczych” w Szkole Politechnicznej we Lwowie w latach 1871–1874 (SZCZERBOWSKI 1907 b, ZARZYŃSKI 2000). Wykłady wydano w 1874 r. we Lwowie w dwu częściach: *Las w stanie natury* i *Cięcie lasu* pod wspólnym tytułem *Gospodarstwo lasowe* (ryc. 11 i 12).

ZABÓR PRUSKI

Księstwo Warszawskie utworzone przez cesarza Napoleona I, istniejące w latach 1807–1815, objęło także część zaboru pruskiego z Rawiczem, gdzie w 1808 roku ukazał się *Katechizm Leśny lub Nauka krótka w zapytaniach y odpowiedziach dla Borowych którzy czytać i pisać koniecznie umieć powinni...* pióra Ferdynanda Augusta Gottloba Knolle von Knoll (ryc. 13 i 14).

W przedmowie Knolle von Knoll nadmienia, że „Już przed lat ośmnastu chciałem krótką naukę do druku podać iak Lasy y Bory utrzymywać i pielęgnować”. Celem, jaki zamierzał osiągnąć Knolle von Knoll swą publikacją, było zwrócenie uwagi na fakt, że „z naszymi Lasami y Borami się dzieje, że co rok wiecey ubywa iak przybywa”. Zdaniem autora konieczna jest odpowiednia wiedza o lesie i zasadach gospodarowania w nim, by nie tylko zatrzymać postępujące spustoszenie lasów, ale także pomnożyć ten „skarbnaywiększy Bory y Lasy”. Apeluje więc w przedmowie do Rządu Narodowego Księ-

- 2 „Ale czemuż wszystko oprócz samego tylko przedmiotu w tłómaczeniu tym, zamiast przyjemności, przyczyną odrazy staie się? Czemuż to polszczyzna iest tak ciężka, nieokrzesana, niepolska, czemu styl jest tak ciemny, szorstki i niezrozumiałemi wyrazami nastrzępiony, czemu pisownia iest tak fałszywa i nieprzyjemna, czemu druk tak niepoprawny, papier tak gruby i oko rażący?” Anonim 1820, s. 103.

stwa Warszawskiego i władz departamentów wielkopolskich, by objęły lasy specjalną troską i ochroną prawną: „...więc mi wpadło na myśl żeby Prześwietny Rząd rozkazał wszystkim Panom Lustratorom Dóbr Narodowych żeby dla Dobra Publicznego y Oyczyzny obowiązek na siebie wzięli Bory y Lasy też pod dozorem swoim mieć”.

Knolle von Knoll piętnuje przy tym właścicieli lasów prowadzących niekontrolowaną eksploatację drewna i jednocześnie daje przykłady ziemian dbających o zalesienia terenów po zrębach oraz nieproduktywnych gruntów rolnych. Daje także wyraźne wskazówki co do organizacji i funkcjonowania służby leśnej, powołując się zresztą w tym względzie na rady ks. Krzysztofa Kluka z II tomu jego dzieła:

Raz co Kwartał powinni by się zieżdzać, Leśnicy do Nadleśnego najwyższego Rządcy, dla uwiadomienia go o stanie Lasów y Borów, naradzenia się o potrzebie ich i.t.d. a raz co tydzień powinni by się Borowi zieżdzać do Leśniczego, dla doniesienia o stanie swoich stanowisk y odebrania urzędzeń i.t.d. przeciwnym sposobem raz co miesiąc powinien obiechać Leśniczy wszystkie pod sobą mające stanowiska, a raz co rok najwyższy Nadleśny całą swoją puszcze.

W zakończeniu tej 23-stronicowej przedmowy do *Katechizmu Leśnego* podaje Knolle kilkanaście pozycji literatury niemieckiej godnej przestudiowania przez „leśnych naszego Xięstwa”.

Książka nie została zaopatrzona w spis treści, jednak w przedmowie podano zestaw zagadnień, jakich dotyczą pytania i odpowiedzi. Autor na 50 stronach przekazuje podstawową wiedzę dotyczącą kwitnienia i obradzania nasion, ich dojrzewania i pory zbioru, terminu siewu, doboru właściwej gleby do siewu, przyczyn psucia się nasion, następnie określania wieku drzew, wieku rębności, sposobu ścinki drzew, wyceny drewna różnych gatunków i urządzania lasu. Tę część *Katechizmu Leśnego* uzupełnia symulacyjna kalkulacja pozyskania, zapewniająca trwałe użytkowanie drewna z przykładowego obiektu leśnego o określonej zasobności. Na zakończenie autor zamieszcza tablicę z opisanymi rycinami, pomagającymi rozpoznać kwiaty i nasiona sosny, brzozy, olszy, jaworu i jesionu oraz schemat urządzenia „na wyłuszczenie lub wydostawanie nasienia Sosnowego ze Szyszkow”.

Trudno ocenić, jaką popularnością cieszył się omówiony wyżej *Katechizm Leśny* wśród leśników polskich w Wielkim Księstwie Poznańskim, bowiem nie udało się odnaleźć żadnych informacji na ten temat. Ten swego rodzaju leksykon leśny doczekał się natomiast krótkiej i nieco uszczypliwej recenzji w Królestwie Polskim w pierwszym roczniku „Sylwana” z 1820 roku³, a znacznie później, bo w 1894 roku, był wystawiany podczas lwowskiej wystawy krajowej (KATALOG... 1894).

3 „Szkoda że dziełko to małe w stylu prostym napisane, i użyteczną naukę zawierające, lubo po polsku wydane, na język polski wytlomaczone być powinno. Wszędzie znać Cudzoziemca, wszędzie wyraz, albo zupełnie nie polski, albo też tak prowincjonalny, że tylko koło Rawicza i Głogowy zrozumiany być może. Pomimo tego iednak zawiera w sobie praktyczną naukę, tak Botaniki leśney, iak uprawy, użytkowania a w części i zachowania tyczącą się. Dziekować nawet powinniśmy JP. Knoll że chciał nam użyteczną uczynić przysługę, co tem więcej pracy kosztować go musiało, że do tego użył języka, zktórym nie iest zupełnie spoufalony.” Anonim 1820, s. 102–103.

O rosnącym zapotrzebowaniu na fachową literaturę leśną w Wielkopolsce świadczy wydanie tłumaczenia dzieła wybitnego niemieckiego uczonego Heinricha Cotty pt. *O uprawie lasów*, które ukazało się w 1838 roku w Poznaniu. Znany księgarz i wydawca poznański Jan Konstanty Żupański przetłumaczył piąte wydanie tego podręcznika, poprawione przez Augusta Cottę (ryc. 15).

Z krótkiej *Przemowy tłumacza*⁴ można by wnioskować, że wydanie podręcznika było osobistą inicjatywą Żupańskiego, w tym czasie nie działały jeszcze bowiem w Wielkopolsce żadne polskie organizacje. O wydaniu podręcznika informowało na swoich łamach oficjalne pruskie pismo rządowe „Gazeta Wielkiego Xięstwa Poznańskiego”, zachęcając do jego nabywania⁵. Wydaje się, że podręcznik ten nie zyskał zbytniego rozgłosu, bowiem nie znajdujemy o nim żadnej wzmianki ani u ŁUKOMSKIEGO (1900), ani w krakowskim referacie SKORACZEWSKIEGO (1907). Wiadomo natomiast, że był znany w Galicji, o czym świadczy jego obecność w tzw. Bibliotece Julińskiej, należącej do Potockich, właścicieli Łańcuta; był także prezentowany na wystawie krajowej we Lwowie w 1894 r. (KATALOG... 1894).

Innym dziełem, które ukazało się języku polskim w zaborze pruskim były *Prawidła leśnictwa wskazujące środki, jakimi sam właściciel lasu wynaleść może trwałą dla siebie z lasu swojego dochód, i proste reguły onegoż zagospodarowania...*, autorstwa Ernsta Wilhelma Marona, Naczelnego Nadleśnego lasów królewskich w Prusach (ryc. 16). Jak pisze SKORACZEWSKI (1907), po 1831 roku wielu polskich właścicieli lasów, uznając potrzebę racjonalnego gospodarowania w swych lasach, nie znajdowało wsparcia w polskich siłach fachowych, bowiem takowych w owym czasie w Wielkim Księstwie nie było. Zwracali się więc o porady do leśników niemieckich, życzliwych Polakom, do których należał Maron. Znał on język polski i odpowiadając na potrzeby, zaadresował swój podręcznik do polskich właścicieli lasów, by ułatwić im samodzielne podejmowanie decyzji gospodarczych.

4 „Byłoby rzeczą zbyteczną, zapuszczać się w pochwały dzieła, które w przeciągu 20 lat 5 razy było przedrukowane. Dobrze to autor jego mówi, że leśnictwo urosło na łonie potrzeby, matki tylu wynalazków. Że potrzeba ta czyli brak drzewa i u nas się już czuć daje, nikt zapewne nie-zaprzeczy, komu znanym jest stan lasów naszych. Jeżeli przeto dzieło to w tłumaczeniu polskiem považam się oddać pod sąd myślących leśniczych, życzę, by tyle im ono przyniosło pożytku, ile czerpali z niego światli gospodarze niemieccy. Poznań, w końcu Sierpnia 1837”. Przemowa tłumacza, [w:] *O uprawie lasów*, 1838. Przez Henryka Kottę (Cotta), Poznań.

5 **Uwiedomienie literackie.** „Właśnie u podpisanego wyszło dzieło: «O uprawie lasów» przez Henryka Kottę (Cotta), Królewsko-Saskiego Radcę nadleśnego, Dyrektora akademii leśnictwa i pomiaru lasów, Kawalera Królewsko-Saskiego orderu zasługi cywilnej i członka wielu uczonych towarzystw. Piąte poprawne wydanie ułożone przez Augusta Kottę (Cotta), Królewsko-Saskiego Inspektora lasów i nauczyciela akademii leśnictwa. Z dwiema tablicami. Tłumaczył z niemieckiego Jan C. Żupański. 8° maj. Cena złp. 12. Dzieło to w oryginalnym języku się doczekało równie jak imię autora chwalebnie znane dostatecznemi są zaleceniami wyż. wymienionego dzieła. Uważam więc za rzeczą niepotrzebną jeszcze coś załączyć na pochwałę jego. Theodor Scherk, księgarz w starym rynku Nr. 77, naprzeciw głównego odwachu”. *Gazeta Wielkiego Xięstwa Poznańskiego*, nr 215, 14 września 1837.

Podręcznik liczący 271 stron składał się z siedmiu rozdziałów: I. *Nierządne użytkowanie lasów prywatnych*; II. *Niewczesne szczytowanie lasów*; III. *Trafne zagospodarowanie lasów*; IV. *Wypośrodkowanie rocznego dochodu drzewnego*; V. *Zagospodarowanie lasów*; VI. *Sztuczna uprawa drzewa*; VII. *Ochrona lasu*.

Poza SKORACZEWSKIM (1907), o podręczniku Marona wspomina także ŁUKOMSKI (1900), co wskazuje na użyteczność dzieła i jego szerszy odbiór wśród czytelników w Wielkim Księstwie Poznańskim. Podręcznik ten, podobnie jak kilka wyżej omówionych, znalazł się w katalogu wystawy we Lwowie w 1894 roku (KATALOG... 1894).

PODRĘCZNIK LEŚNICTWA – DZIEŁO LEŚNIKÓW WIELKOPOLSKICH

W 1869 roku nakładem Mieczysława Leitgebera ukazał się w Poznaniu *Podręcznik leśnictwa* (ryc. 17). Było to pierwsze w Wielkim Księstwie Poznańskim dzieło napisane przez polskich leśników, którzy zdobyli wyższe wykształcenie leśne głównie w Królewskiej Saskiej Akademii Leśnej w Tharandcie, poczynając od 1840 r. (CHAŁUPKA, MODRZYŃSKI 2012). Wśród autorów *Podręcznika Leśnictwa* znalazł się także Eugeniusz Ronka z Bagatelki koło Miłosławia, zarządzający lasami Mielżyńskich, który ukończył studia w petersburskim Instytucie Leśnym w 1820 r. (CHAŁUPKA 2008).

Redaktorem dzieła był Józef Łukomski, który zebrał materiały różnych autorów i przygotował manuskrypt do druku. Najprawdopodobniej on także napisał przedmowę, w której prezentuje krótko sam podręcznik, podkreślając, że czytelnik znajdzie w nim najważniejsze zasady gospodarstwa leśnego oraz najnowsze wyniki badań i doświadczeń⁶. Na rycinie 18 przedstawiono spis treści dzieła i nazwiska autorów poszczególnych rozdziałów. Poza Eugeniuszem Ronką autorami kolejnych rozdziałów *Podręcznika leśnictwa* byli: Hipolit Trąpczyński – do 1846 roku zarządcą lasów kórnickich Tytusa Działyńskiego, a później lasów zaniemyskich Heliodora

6 „Wśród budzącej się u nas dążności racjonalnego gospodarowania nie tylko w roli ale i w lasach okazała się potrzeba podręcznika, któryby naukę leśnictwa rozpowszechnił, któryby właścicielom lasów wskazał sposób powiększenia bogactw, jakie w ich ręku spoczywają, podręcznika któryby i mniej obeznanym w gospodarowaniu mianowicie mniejszych obszarów leśnych był rzeczywistą pomocą, poradą, a uczonym leśnikom przypomnieniem nabytych wiadomości.

„Dzieło niniejsze ma temu niedostatkowi zaradzić, a jako takie nie zawiera teoretycznej nauki leśnictwa, bo takowej przeczytaniem jednej książki nabyć nie można, do tego potrzeba studyów i długoletniej pracy - natomiast znajdzie czytelnik najważniejsze zasady gospodarstwa leśnego, najnowsze badania względem ochrony lasów, doświadczenia co do hodowli pojedynczych gatunków drzew – badania i doświadczenia do potrzeb naszej ziemi zastosowane, a jasno i zrozumiale opisane”. *Przedmowa*. W: *Podręcznik leśnictwa*, 1869. Ułożony staraniem Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Wielkim Ks. Poznańskim (wydział leśny). Poznań – nakładem Mieczysława Leitgebera, Lwów – K. Wild, Warszawa – Gebethner i Wolff.

Skórzewskiego, Franciszek Chojnacki z Bożejewa (lasy Leona Skórzewskiego), Walenty Janas z Dobrojewa (lasy Stefana Kwileckiego), Walerian Górecki z Próchnowa (lasy Ofelii ze Skórzewskich i Józefa Potulickich), Józef Rivoli z Kórnika – zarządca lasów kórnickich Tytusa i Jana Działyńskich oraz Józef Łukomski z Kruszewa – zarządzający lasami Romana Świnarskiego. Pod pseudonimem „Młody leśnik” ukrył się najprawdopodobniej Józef Haydes z Czerniejewa – zarządca lasów Skórzewskich.

Właściwym wstępem do podręcznika był tekst Hipolita Trąmpczyńskiego pt. *Najważniejsze zadania leśników*. W tekście tym autor zwraca uwagę przede wszystkim na poczucie obowiązku i odpowiedzialności leśników za stan lasów. Píše Trąmpczyński: „...im większe dotąd panowało zaniedbanie, tem większą teraz wypada rozwinąć energię, tem większej dolożyć pilności, aby naprawić poczynione uchybienia i wprowadzić leśnictwo na tę drogę, którą u nas postępować powinno”. Przystępując do omówienia najważniejszych zadań stojących przed leśnikami, autor podkreśla, że „wyniszczenie lasów jest raną otwartą społeczeństwa, którą jak najwcześniej zagoić wypada”. Aby ten cel osiągnąć, Trąmpczyński sformułował sześć podstawowych zadań: (1) utrzymanie istniejących lasów, (2) osiąganie jak najkorzystniejszych cen przy sprzedaży drewna, (3) jak najwcześniejsze zalesianie wyciętych przestrzeni, (4) utrzymywanie stale odpowiedniego zapasu sadzonek, (5) uczenie właściwego postępowania przy sadzeniu i siewie oraz (6) upowszechnianie sadzenia drzew nie tylko na terenach leśnych, ale także w innych miejscach, takich jak obejścia gospodarskie, drogi, rowy, granice i inne nieużytki. W tym punkcie zwraca uwagę postulat dostarczania gospodarzom tanio lub wręcz bezpłatnie sadzonek różnych gatunków drzew.

Podręcznik Leśny rozszedł się w przeszło 500 egzemplarzach (ŁUKOMSKI 1900) i z pewnością wydatnie przyczynił się do poszerzenia wiedzy fachowej nie tylko wśród wielkopolskich leśników. Znajdował się on bowiem w zbiorach wspomnianej wyżej Biblioteki Julińskiej, był także reklamowany na wystawie we Lwowie w 1894 roku (KATALOG... 1894).

ZAKOŃCZENIE

Przedstawiony przegląd XIX-wiecznej leśnej literatury fachowej, ze szczególnym uwzględnieniem różnego rodzaju podręczników leśnictwa wydanych w Wielkopolsce w okresie zaboru pruskiego, dotyczy tylko części zwartych wydawnictw, które ukazywały się w poszczególnych dzielnicach zaborowych. Wydawane podręczniki z zakresu hodowli, ochrony, użytkowania oraz urządzania i wyceny miały za zadanie przekonać właścicieli lasów do racjonalnego gospodarowania, dbałości o stan i trwałe użytkowanie lasów. Równocześnie spełniały niezwykle ważną rolę w kształceniu rzesz zarządców lasów oraz niższego personelu leśnego. Autorzy tych podręczników mieli poczucie ważnej misji do spełnienia wobec następnych pokoleń oraz wobec kraju (nawet jeśli był on podzielony), polegającej na zahamowaniu i odwróceniu ówczesnych tendencji polegających przede wszystkim na płądrowniczym użytkowaniu lasu.

Rozwijająca się w XIX wieku świadomość konieczności gruntownego kształcenia leśników oraz przekonania właścicieli ziemskich do prowadzenia nowoczesnego

gospodarstwa leśnego wybiegała daleko w przyszłość, o czym świadczą słowa Hipolita Trąmpczyńskiego, które umieścił na końcu III rozdziału *Podręcznika Leśnictwa* z 1869 roku: „Starajmy się wszyscy o utrzymanie, a rozmnażanie drzew i lasów, a za podjęte dziś prace następne pokolenia błogosławić nam będą!”

LITERATURA

- ANONIM, 1820. *O niektórych naysposobniejszych działach leśnych*. „Sylwan”, tom IV, s. 95–117.
- CHAŁUPKA W., 2008. *Eugeniusz Ronka (1790–1875): pionier polskiego leśnictwa w Wielkopolsce*. Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej 7, s. 25–39.
- CHAŁUPKA W., MODRZYŃSKI J., 2012. *Polscy studenci w Królewskiej Saskiej Akademii Leśnej w Tharandcie w latach 1816–1919*. Studia i Materiały Ośrodka Kultury Leśnej 11, s. 17–50.
- Katalog wystawy literatury leśnictwa i łowiectwa polskiego urządzonej przez Towarzystwo Leśne Galicyjskie*, 1894. Zestawił Adolf Strzelecki. Lwów, s. 9.
- ŁUKOMSKI J., 1900. *Krótki zarys historii leśnictwa w W. Ks. Poznańskim*. Sylwan XVIII, s. 331–338, 360–370, 395–403.
- MIKŁASZEWSKI J., 1907. *Ogólny rzut oka na rozwój leśnictwa w Królestwie Polskim w XIX wieku*, [w:] *Pierwszy Zjazd polskich leśników w Krakowie – referaty*. Wyd. PTL, Kraków 2007 (reprint), s. 1–61.
- OLSON L., 1948. *Pietro De Crescenzi: The Founder of Modern Agronomy*. *Agricultural History* 18(1), s. 35–40.
- RUSSELL E.J., 1918. *The First Printed Book on Agriculture*. *Country Life (London)* 43, s. 276–278.
- SKORACZEWSKI F., 1907. *Rozwój polskiego leśnictwa w XIX wieku w Wielkim Księstwie Poznańskim*, [w:] *Pierwszy Zjazd polskich leśników w Krakowie – referaty*. Wyd. PTL, Kraków 2007 (reprint), s. 1–66.
- SŁOWNIK GEOGRAFICZNY Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. 1881. Red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. Tom II, s. 919–920.
- SZCZERBOWSKI I., 1907 a. *Pogląd na rozwój polskiego leśnictwa w XIX wieku w Galicji*, [w:] *Pierwszy Zjazd polskich leśników w Krakowie – referaty*. Wyd. PTL, Kraków (reprint), s. 1–87.
- SZCZERBOWSKI I., 1907 b. *Pamiętnik dwudziestopięcioletniej działalności Galicyjskiego Towarzystwa Leśnego 1882–1907*. Lwów, s. 1–226.
- ZARZYŃSKI P., 2000. *Ludzie i fakty. Jubileuszowy 100 Zjazd Polskiego Towarzystwa Leśnego*. Poznań, s. 1–352.

NAJSTARSZE POLSKIE PODRĘCZNIKI LEŚNICTWA W ZABORZE PRUSKIM NA TLE XIX-WIECZNEJ POLSKOJĘZYCZNEJ LITERATURY LEŚNEJ

Streszczenie

Najstarsze podręczniki w języku polskim w okresie od XVI do XIX wieku były bądź tłumaczeniami literatury obcej (Pietro de Crescenzi), bądź dziełami polskich autorów, nie zawsze wykształconych w dziedzinie leśnictwa (np. ks. Krzysztof Kluk czy księżna Anna Jabłonowska).

Dopiero w XIX wieku, w dobie zaborów, zaczęły ukazywać się podręczniki traktujące o różnych działach gospodarstwa leśnego, których autorami byli zarówno wysocy urzędnicy państwowi, sprawujący nadzór nad lasami w poszczególnych zaborach, jak i profesorowie wyższych szkół leśnych działających w państwach zaborczych. Tłumaczono także ważne dzieła autorów obcych, a szczególnie pruskich i austriackich. Najwięcej różnego rodzaju podręczników i poradników leśnych wydano w XIX wieku w zaborze rosyjskim.

Na terenie zaboru pruskiego na początku XIX wieku ukazał się w języku polskim *Katechizm Leśny*, przekazujący podstawowe wiadomości z kilku dziedzin leśnictwa w formie pytań i odpowiedzi. Najważniejszym jednak dziełem, które ukazało się w Poznaniu w 1869 roku był *Podręcznik Leśnictwa*, napisany przez polskich leśników, którzy zdobyli wyższe wykształcenie leśne głównie w Królewskiej Saskiej Akademii Leśnej w Tharandcie, a także w petersburskim Instytucie Leśnym. Autorzy opracowali podręcznik z myślą o upowszechnieniu zasad racjonalnego gospodarowania w lasach, formułując m.in. następujące cele: utrzymanie istniejących lasów, jak najwcześniejsze zalesianie wyciętych przestrzeni, uczenie właściwego postępowania przy sadzeniu i siewie oraz upowszechnianie sadzenia drzew nie tylko na terenach leśnych.

Słowa kluczowe: XIX wiek, okres zaborów, historia leśnictwa, polskie podręczniki leśne.

THE OLDEST POLISH FORESTRY HANDBOOKS IN THE PRUSSIAN SECTOR OF ANNEXED POLAND AGAINST THE BACKGROUND OF XIX CENTURY POLISH LANGUAGE FORESTRY LITERATURE

Summary

The oldest forestry handbook in the Polish language was issued in 1549 as a translation of "Opus ruralium commodorum libri XII" by Pietro de Crescenzi. Two other handbooks written by father Krzysztof Kluk and princess Anna Jabłonowska were published at end of XVIII century period.

More and more handbooks treating of different aspects of forestry science and/or practice were published during XIX century. Authors of them were either higher officials responsible for state forestry or teachers of various higher forestry schools.

Sometimes the handbooks of non-Polish authors were translated, mostly of Prussian and Austrian origin. Most of forestry handbooks and guides were published in the Polish territories annexed by Russia.

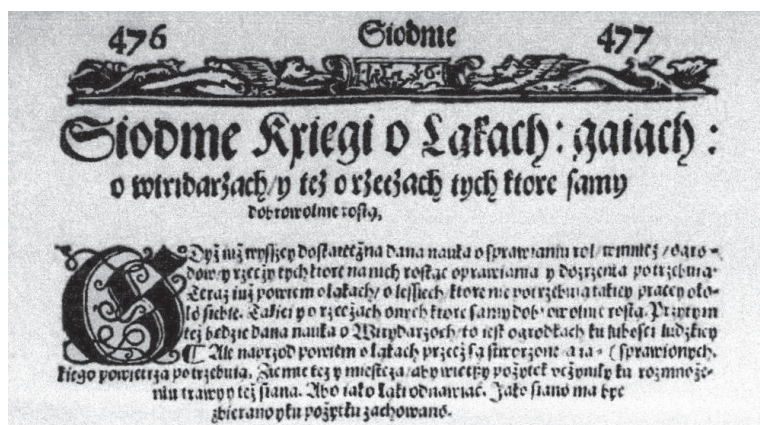
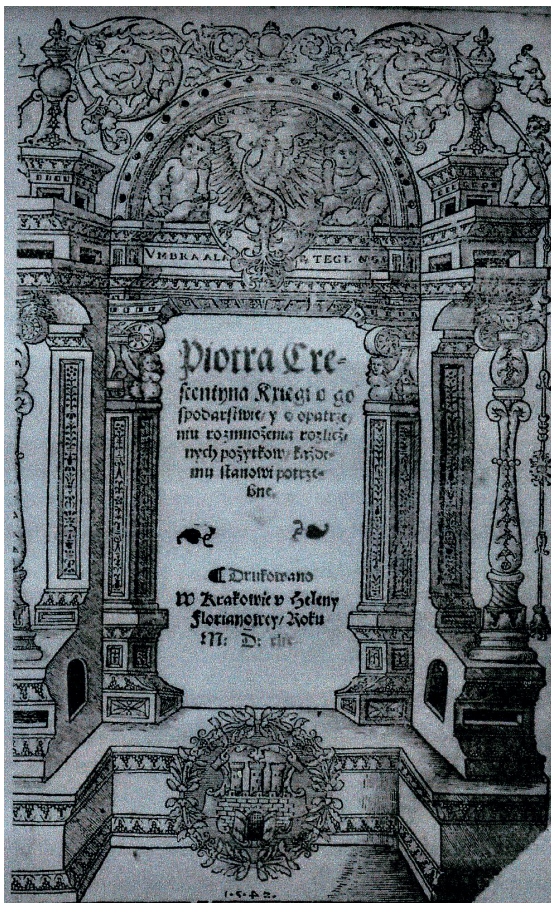
In the beginning of XIX century a first forestry guide in Polish language entitled “Katechizm Leśny” (Forestry Catechism) was published in the Prussian sector of partitioned Poland. However most important was the Polish-language “Podręcznik Leśnictwa” (Forestry Handbook), published in 1869 in Poznań. That handbook was written by Polish foresters educated mostly from King’s Saxonian Forestry Academy in Tharandt and from Forestry Institute in Sankt Petersburg, Russian Empire.

Authors has worked up the handbook aiming at the spreading the most current knowledge on forestry among both forest owners and forest managers.

Key words: XIX century, annexation of Poland, history of forestry, Polish forestry handbooks.

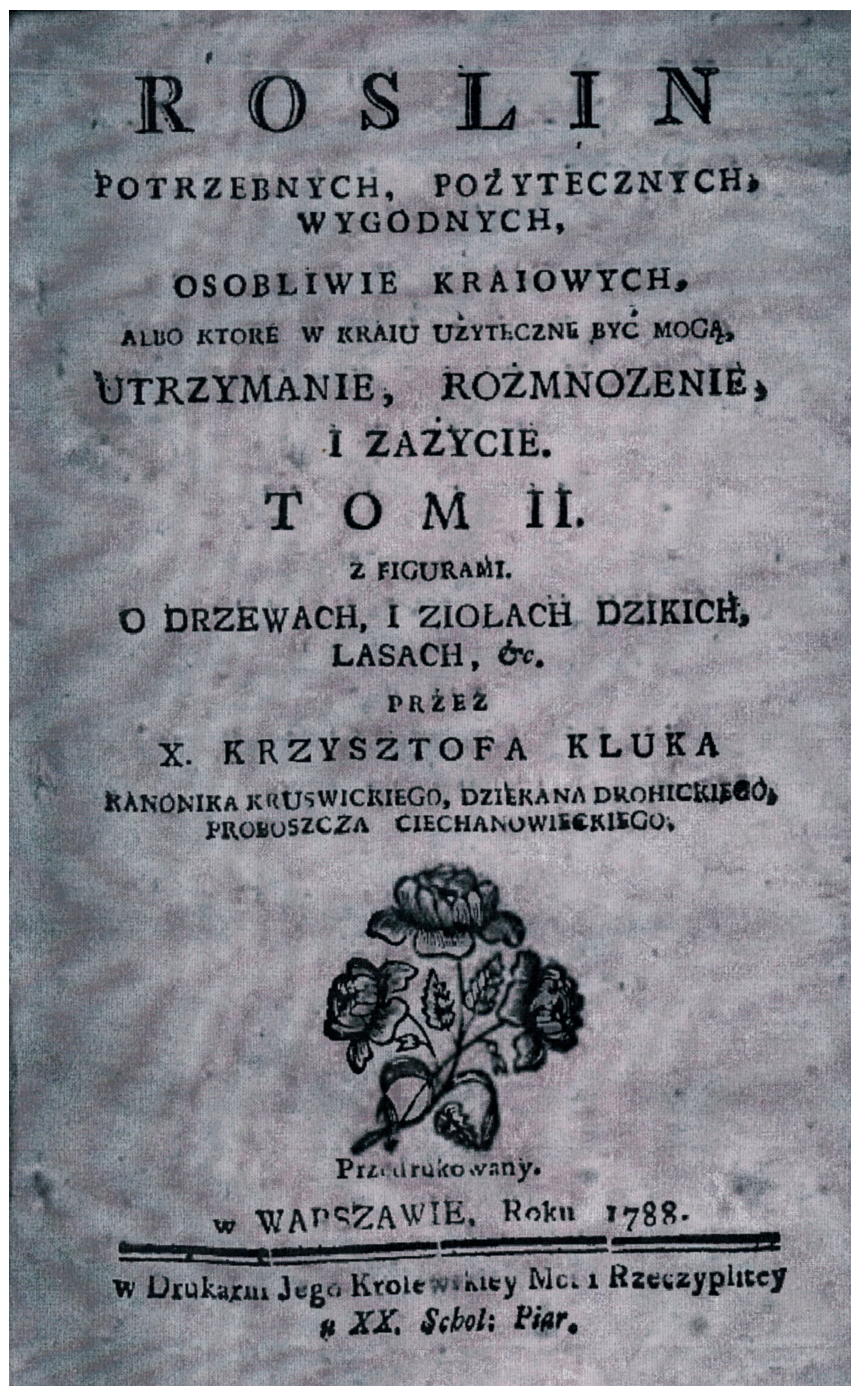
Ryc. 1. Strona tytułowa polskiego wydania dzieła Piotra Krescencjusza z 1549 roku

Fig. 1. Front page of the 1549 Polish edition of Petrus de Crescentius, *Ruralia commoda*

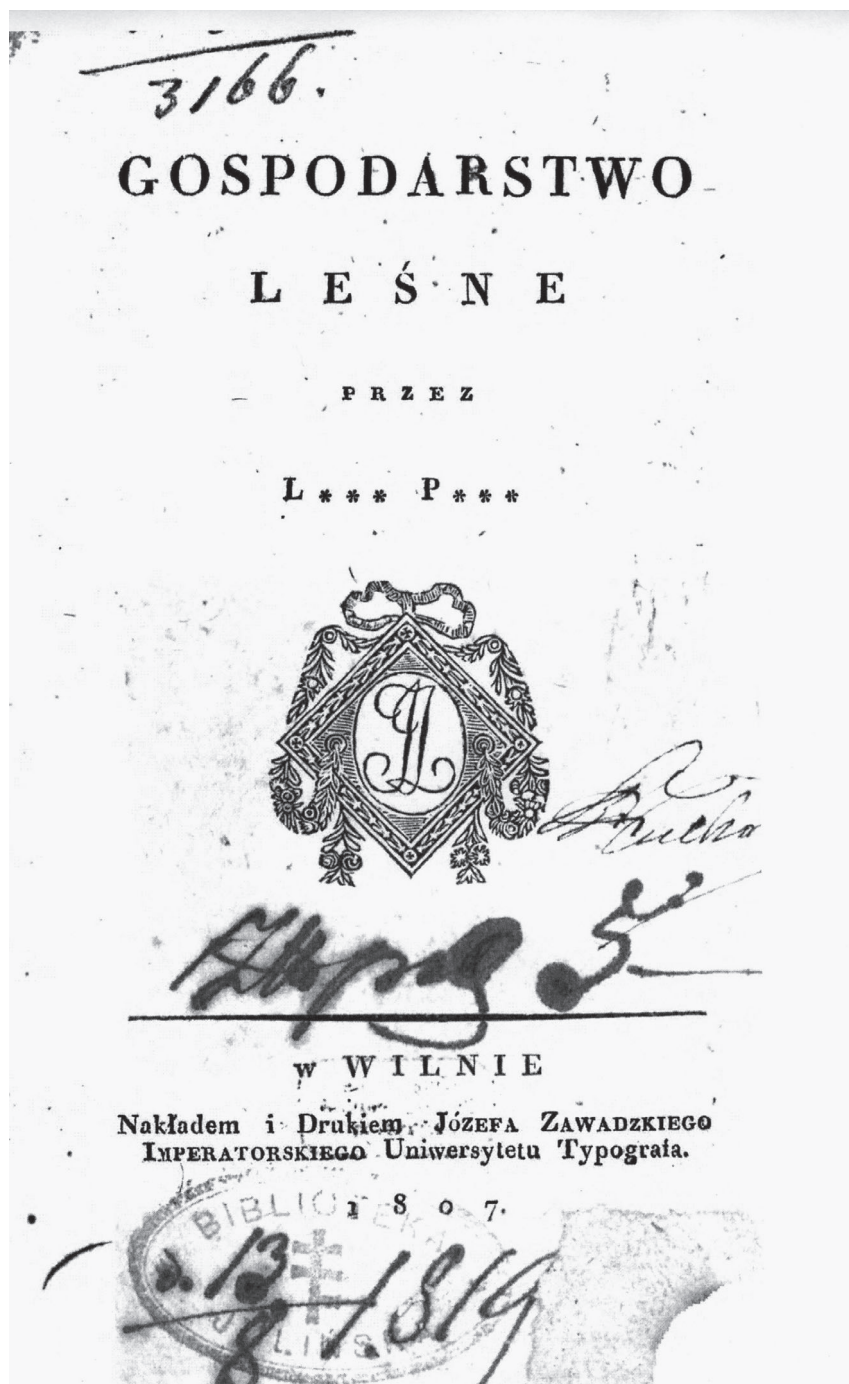
Ryc. 2. Tytuł VII księgi dzieła Piotra Krescencjusza

Fig. 2. Title of the VII volume of Petrus de Crescentius work

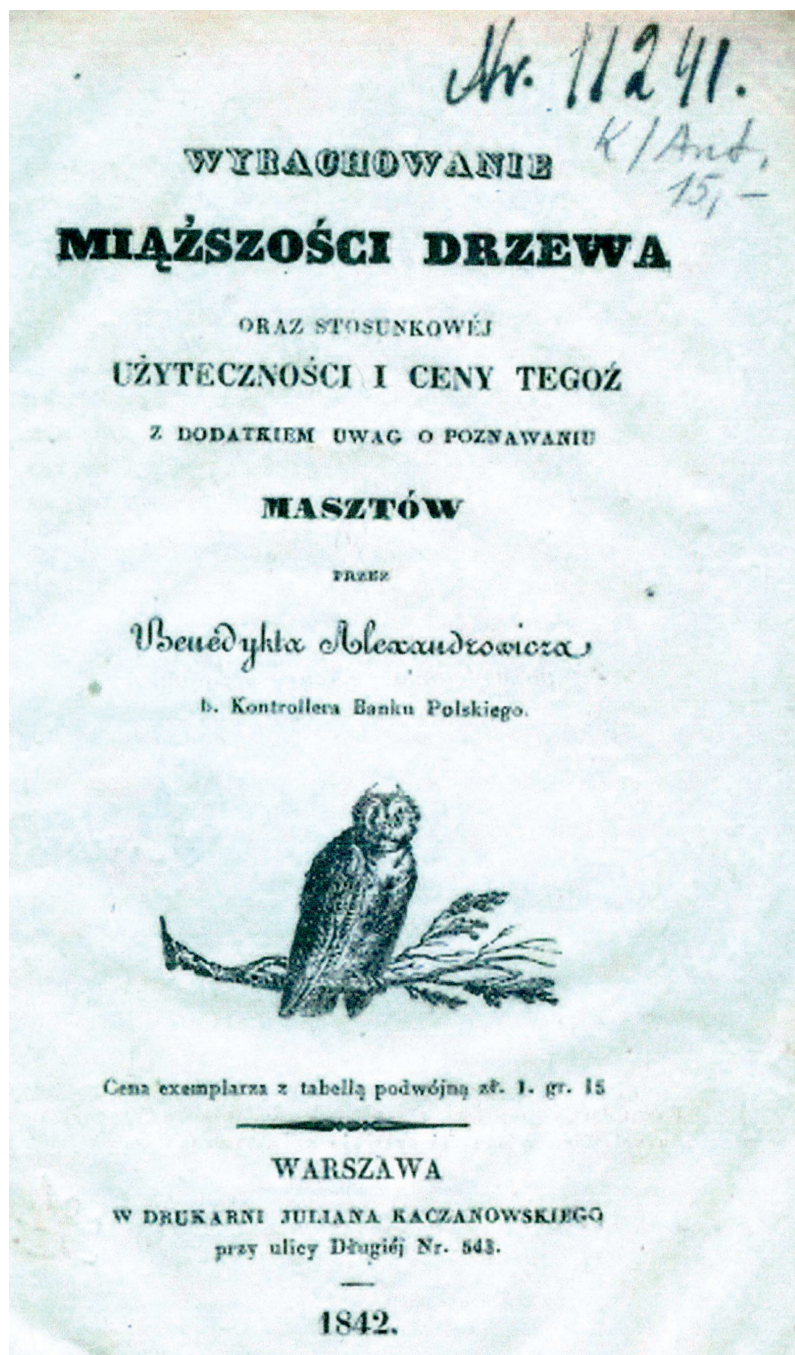
Ryc. 3. Strona tytułowa II tomu dzieła ks. Krzysztofa Kluka

Fig. 3. Front page of the II volume of Father Krzysztof Kluk work

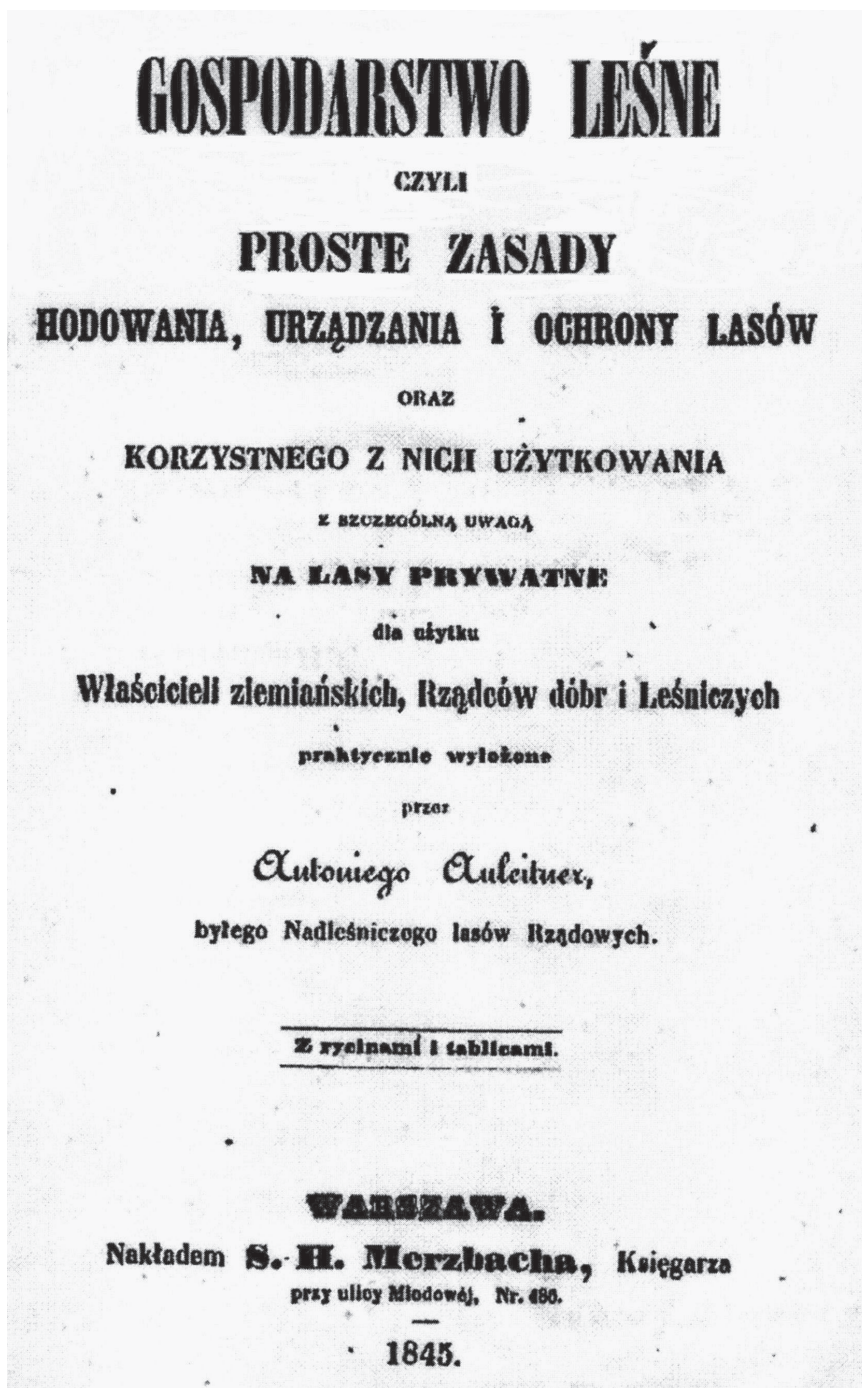
Ryc. 4. *Gospodarstwo leśne* Ludwika Platera

Fig. 4. *Gospodarstwo leśne* – forestry handbook by Ludwik Plater

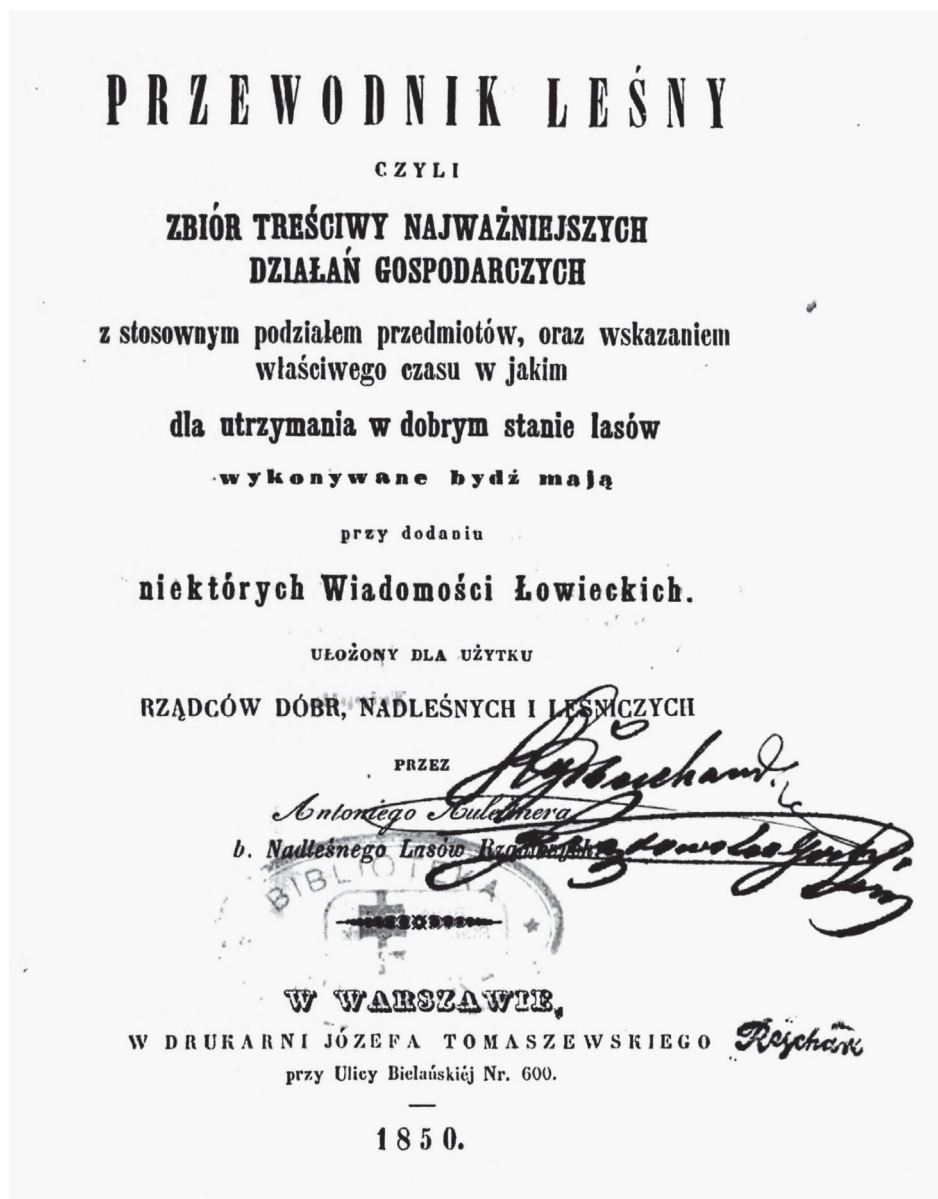
Ryc. 5. Wyrachowanie miąższości drewna... Benedykta Aleksandrowicza

Fig. 5. Wyrachowanie miąższości drewna... – forest valuation handbook by Benedykt Aleksandrowicz

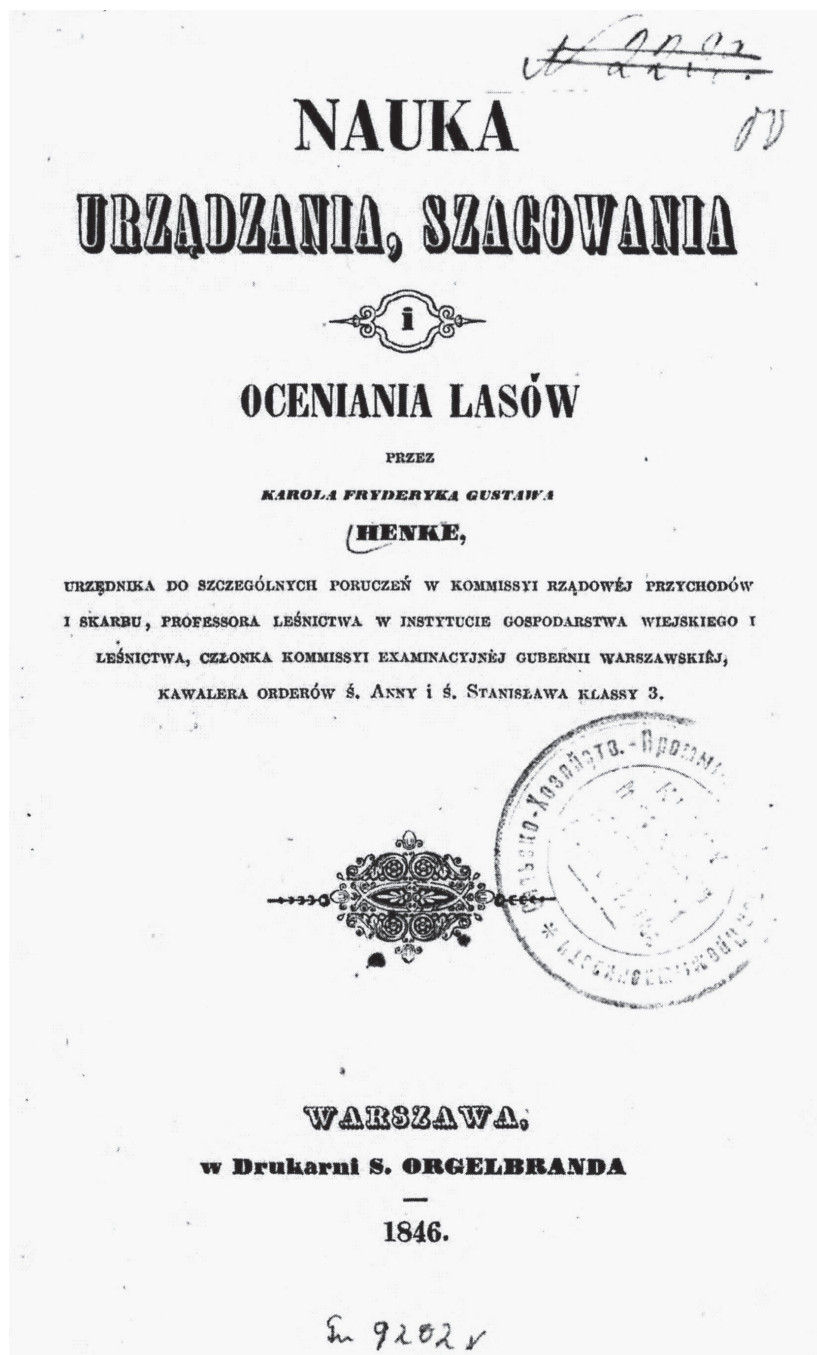
Ryc. 6. *Gospodarstwo leśne*... Antoniego Auleitnera

Fig. 6. *Gospodarstwo leśne*... – forestry handbook by Antoni Auleitner

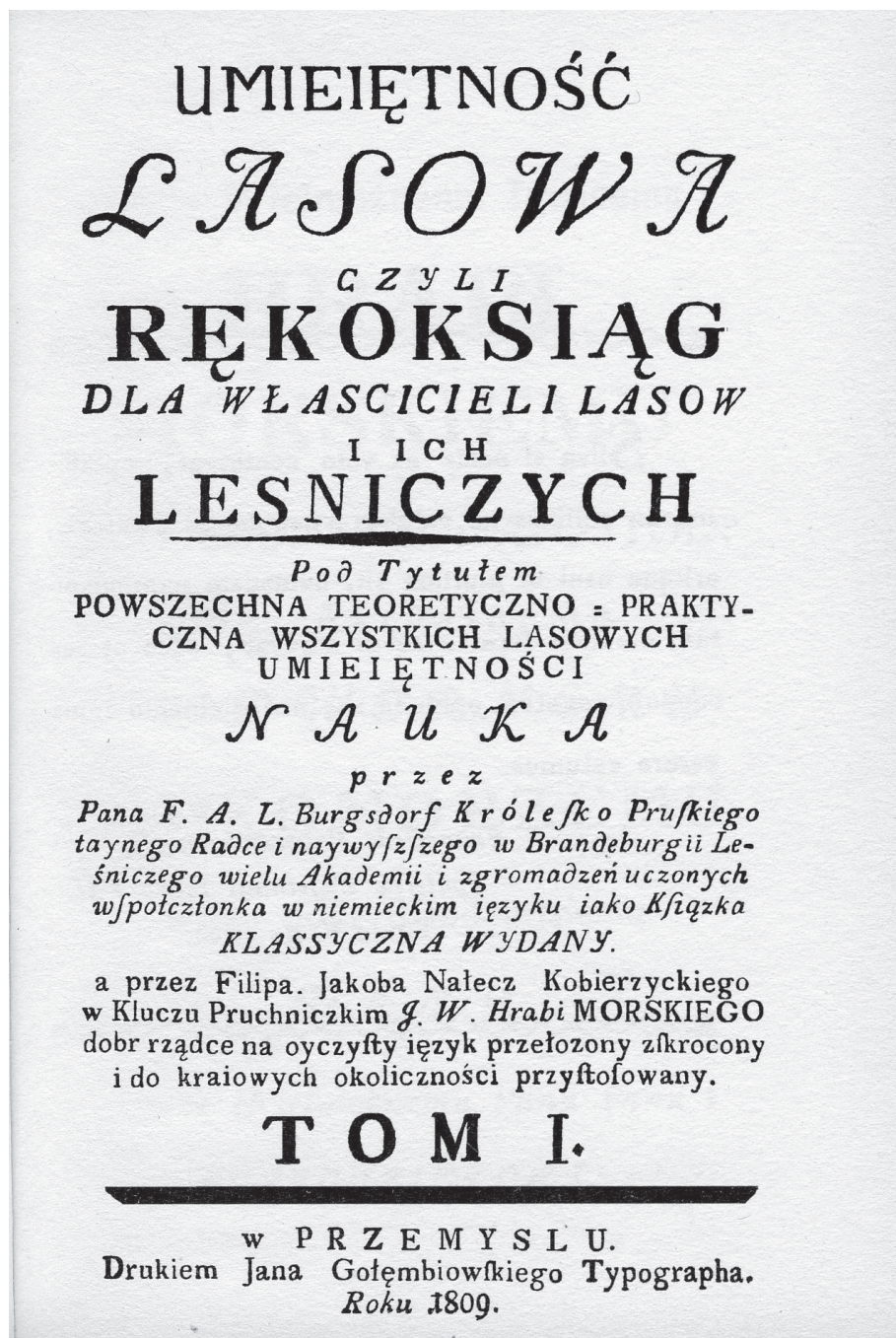
Ryc. 7. Przewodnik leśny... Antoniego Auleitnera

Fig. 7. Przewodnik leśny... – forestry guide book by Antoni Auleitner

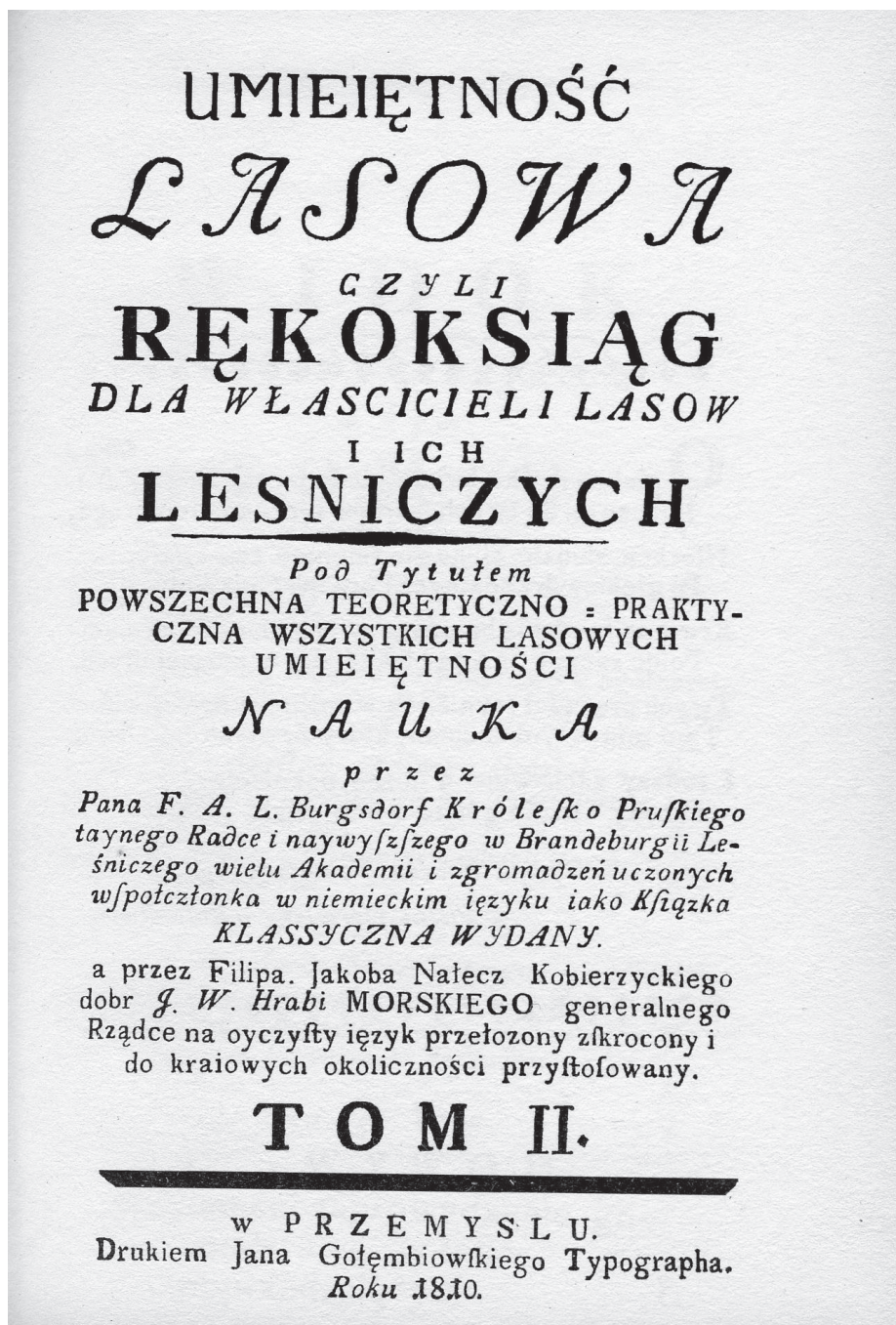
Ryc. 8. *Nauka urządzania...* Karola Fryderyka Gustawa Henkego

Fig. 8. *Nauka urządzania...* – forest management handbook by Karol Fryderyk Gustaw Henke

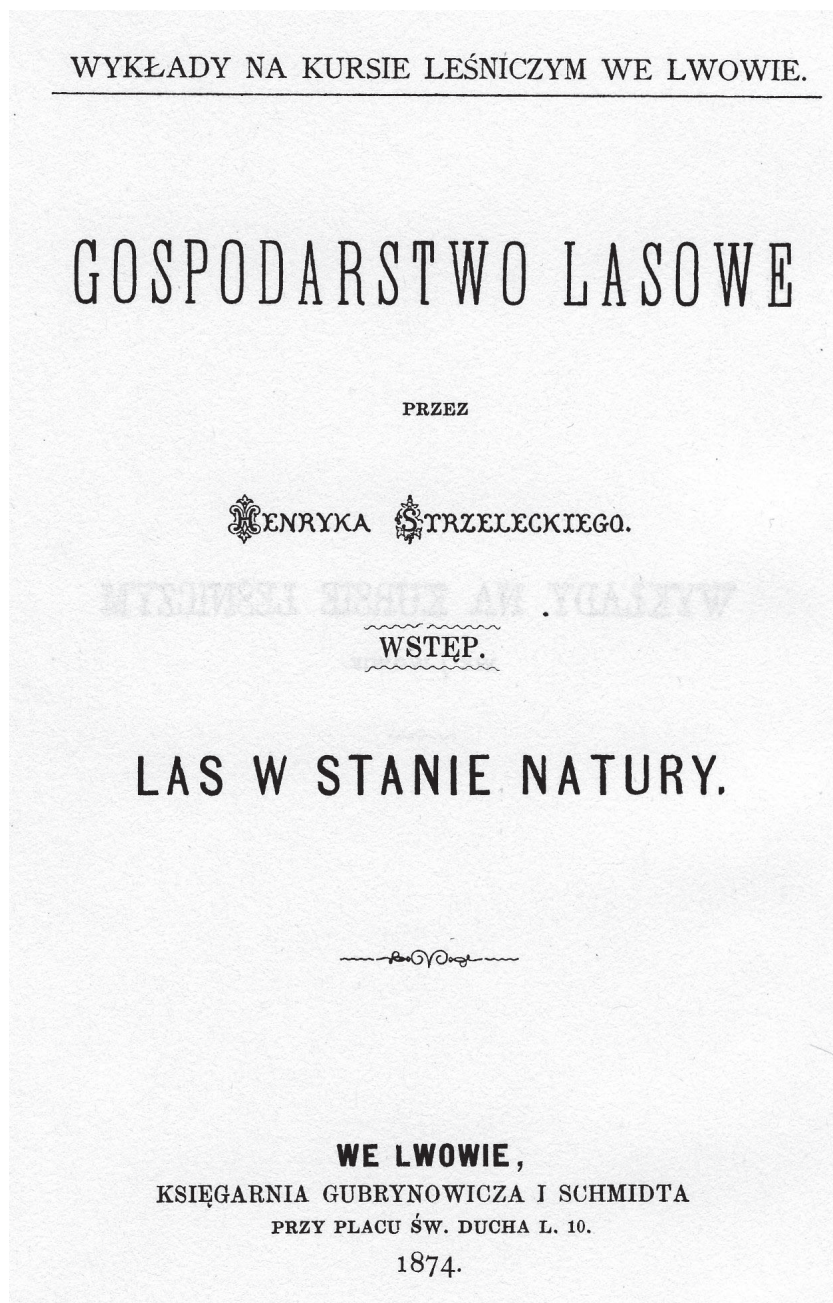
Ryc. 9. Tom I *Umiejętności lasowej*... F.A.L. Burgsdorfa.

Fig. 9. *Umiejętność lasowa*..., vol. I – of the Polish edition of F.A.L. Burgsdorf forestry handbook.

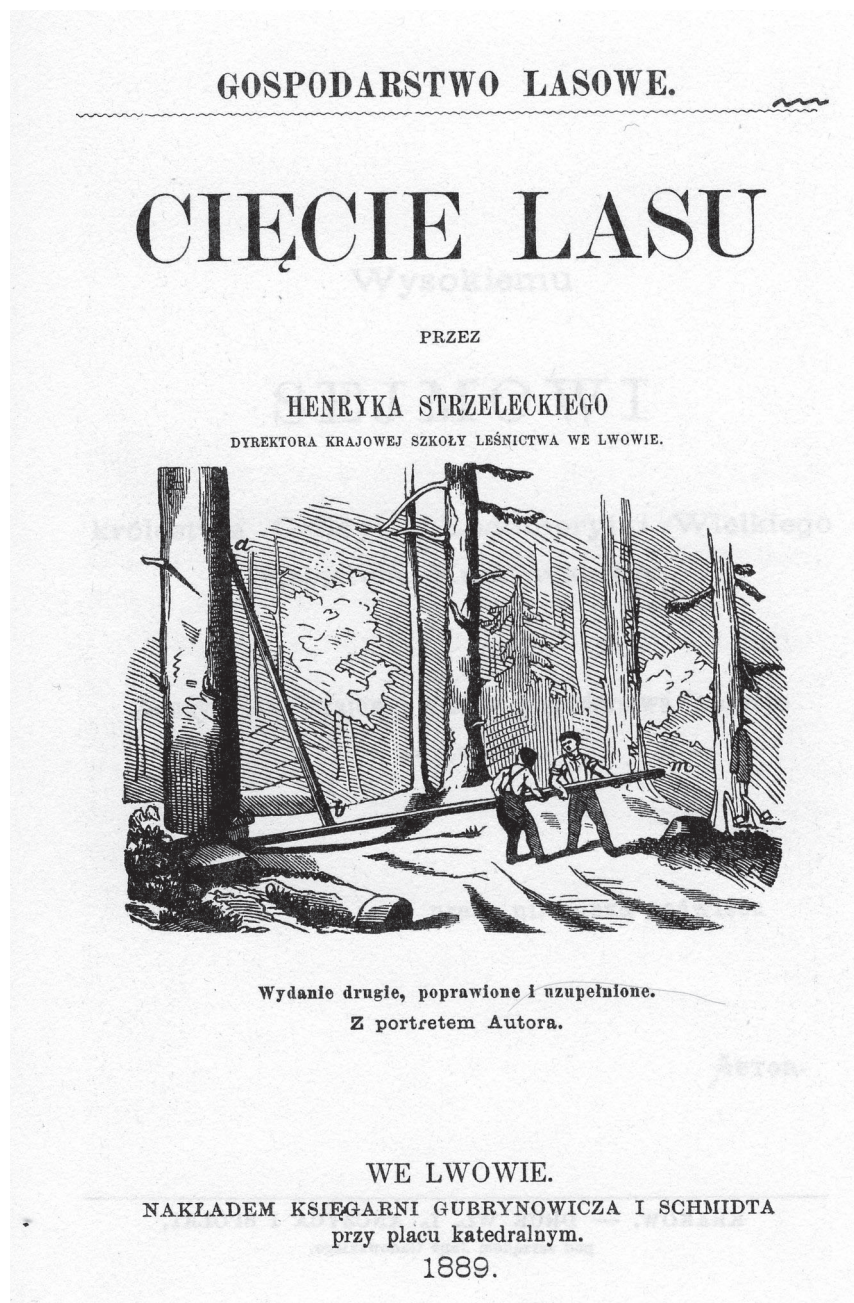
Ryc. 10. Tom II Umiejętności lasowej... F.A.L. Burgsdorfa

Fig. 10. Umiejętność lasowa..., vol. II of the Polish edition of F.A.L. Burgsdorf forestry hand-
book

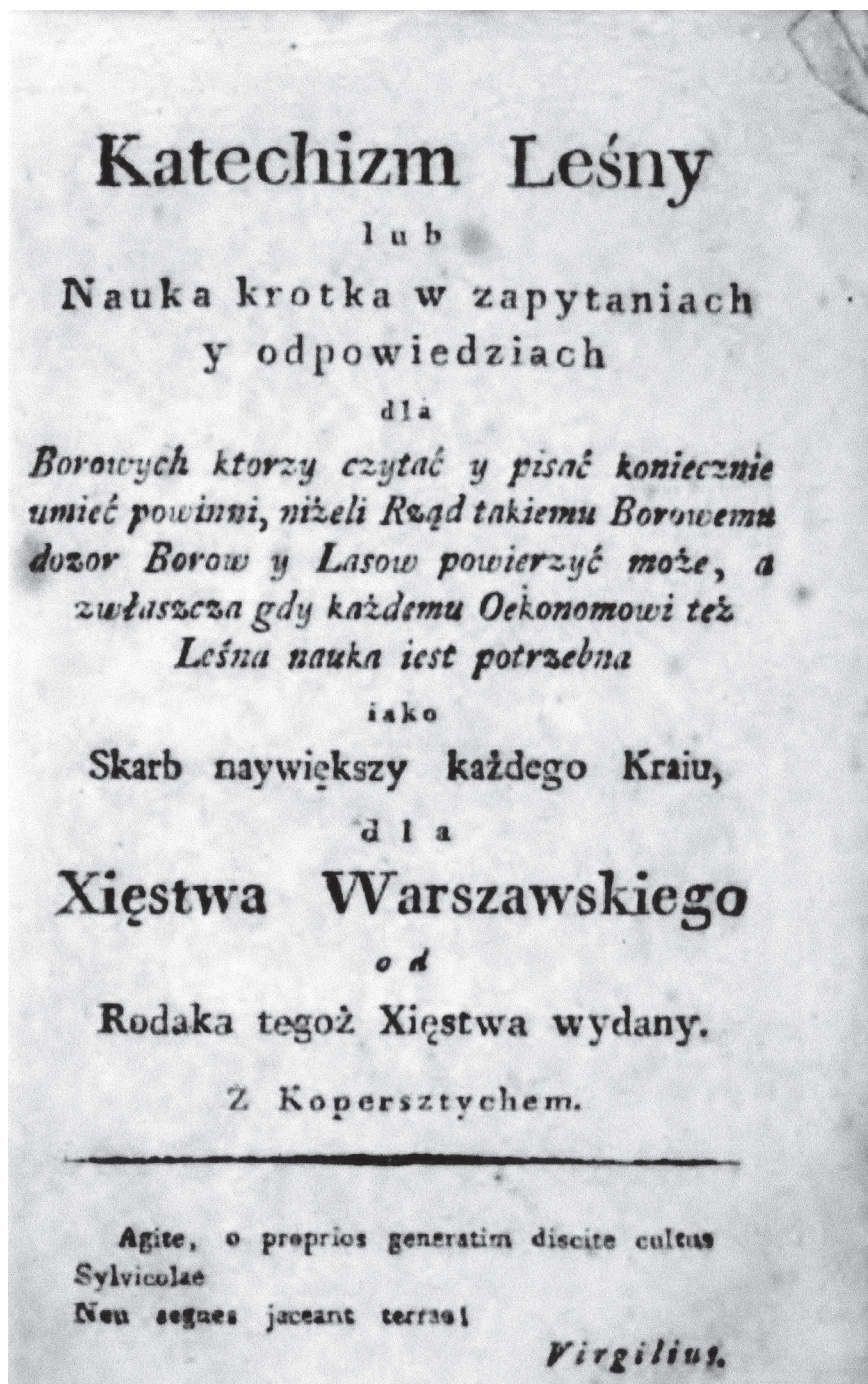
Ryc. 11. *Las w stanie natury* Henryka Strzeleckiego

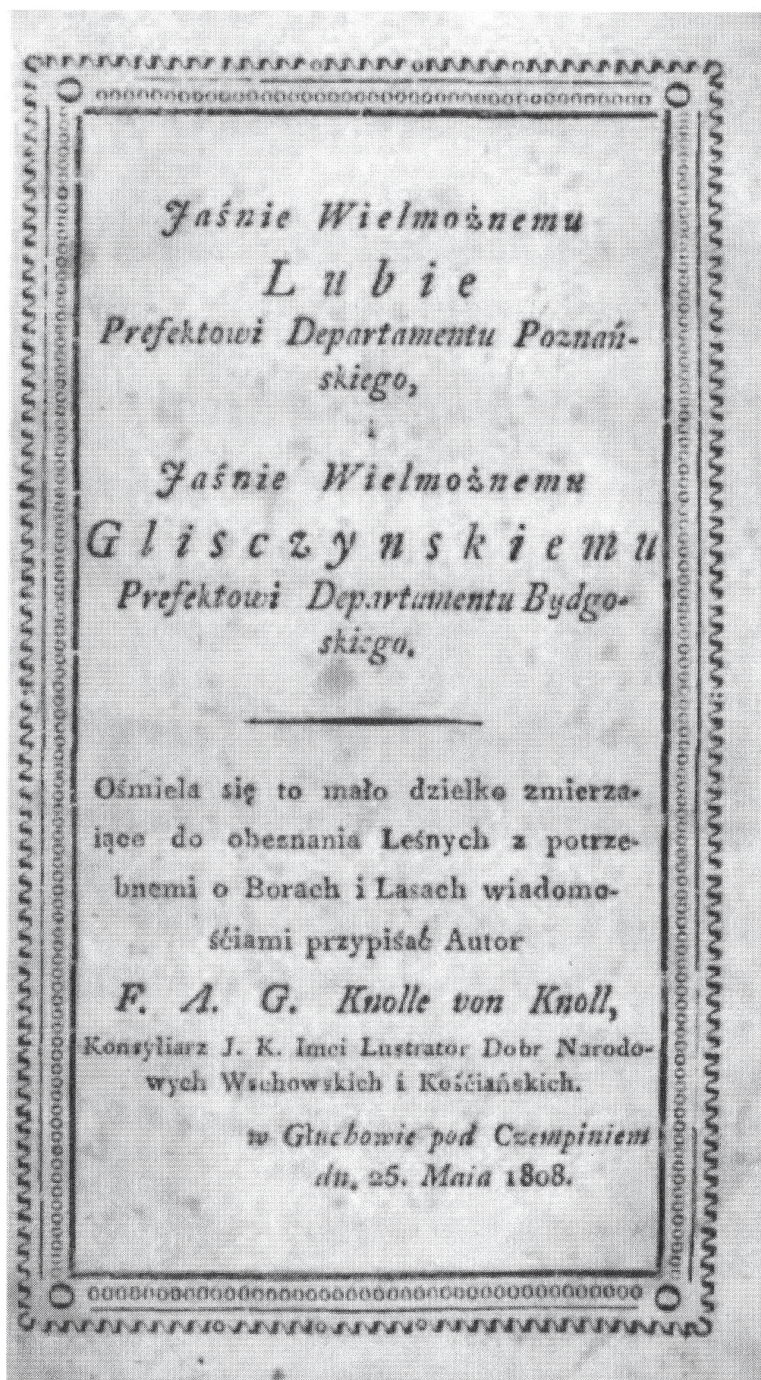
Fig. 11. *Las w stanie natury* – natural forest description by Henryk Strzelecki

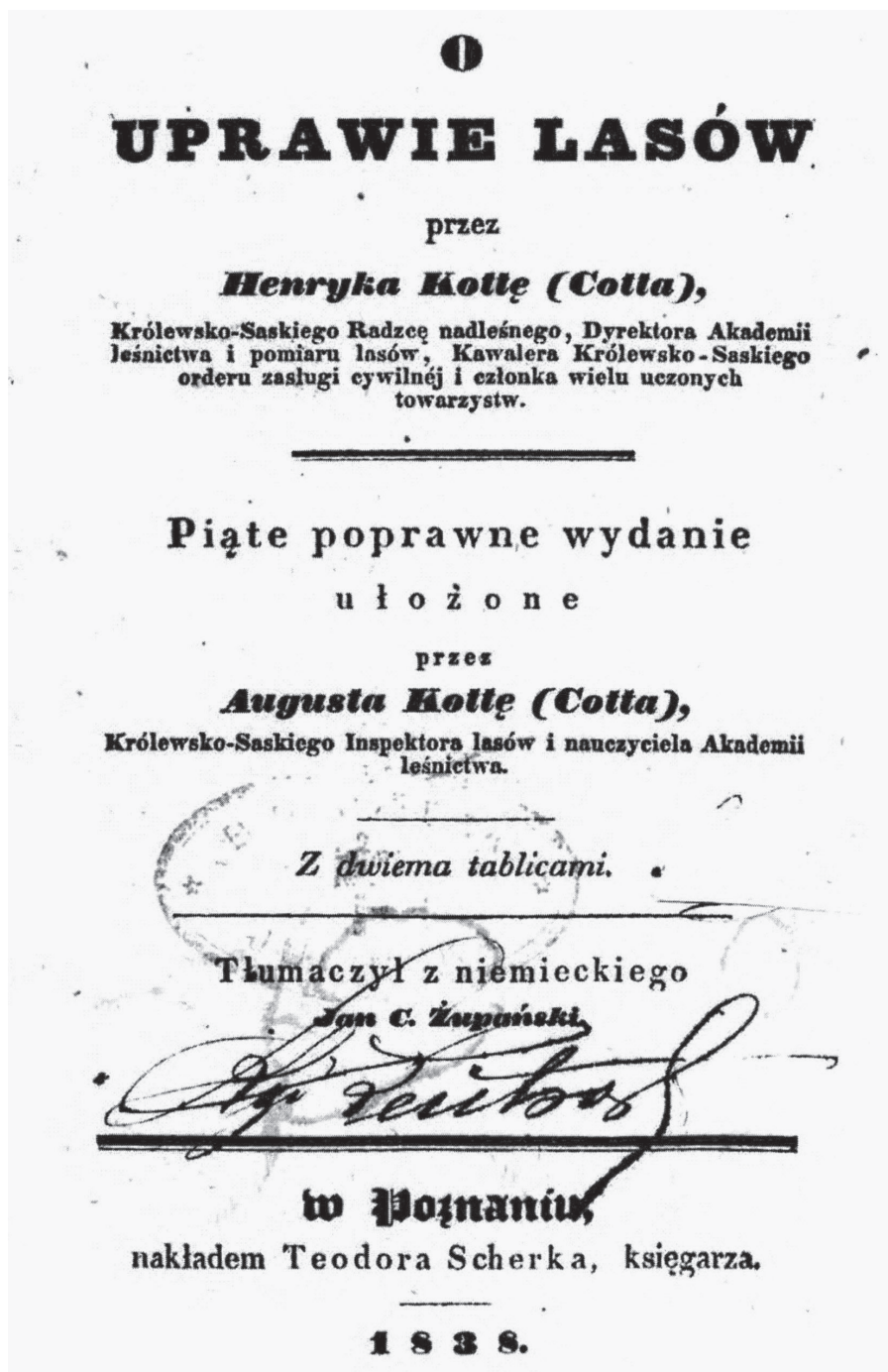

Ryc. 12. *Cięcie lasu* Henryka Strzeleckiego

Fig. 12. *Cięcie lasu* – forest cutting handbook by Henryk Strzelecki

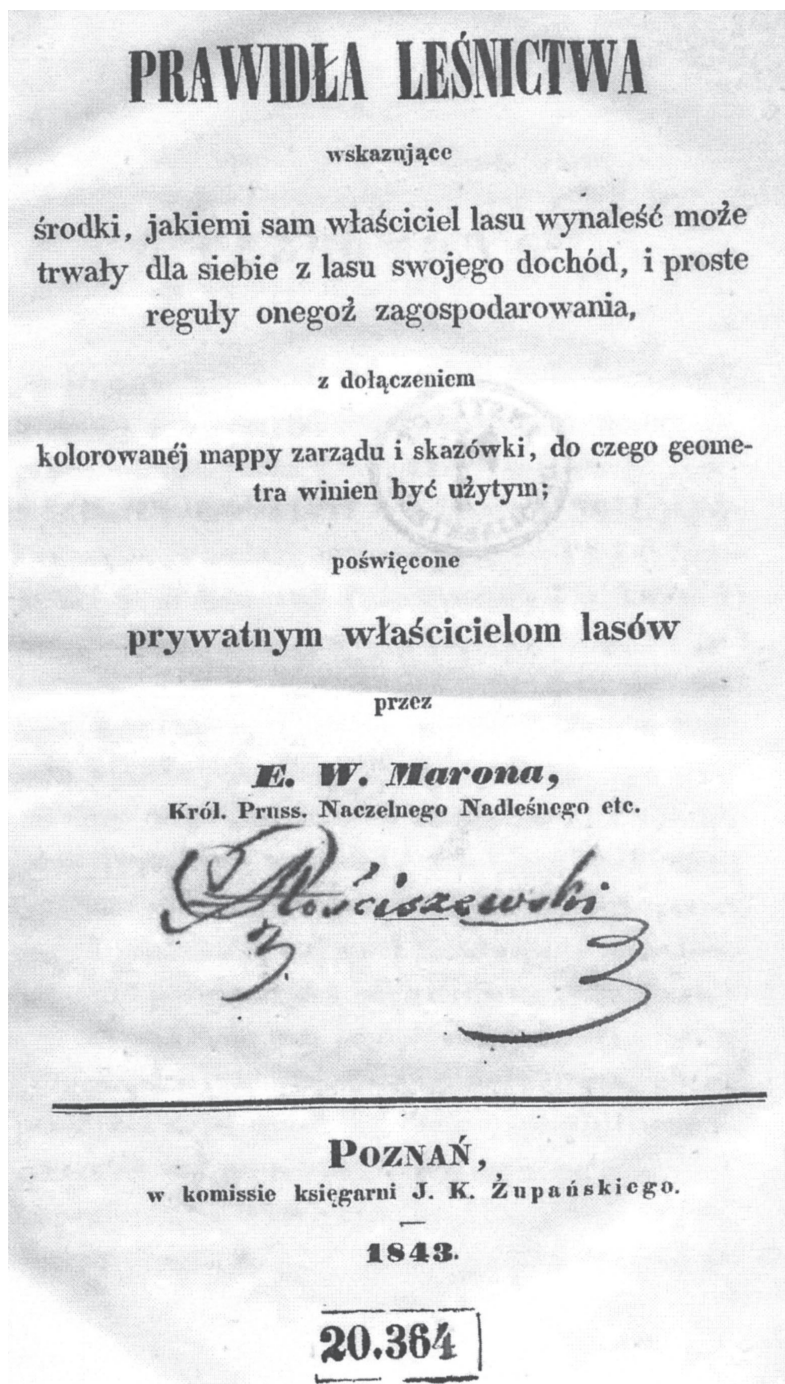
Ryc. 13. *Katechizm Leśny*... Ferdynanda Knolle von KnollaFig. 13. *Katechizm Leśny*... – forestry “catechism” by F. Knolle von Knoll

Ryc. 14. *Katechizm Leśny*... – dedykacje autorskieFig. 14. *Katechizm Leśny*... – author's name and book dedication

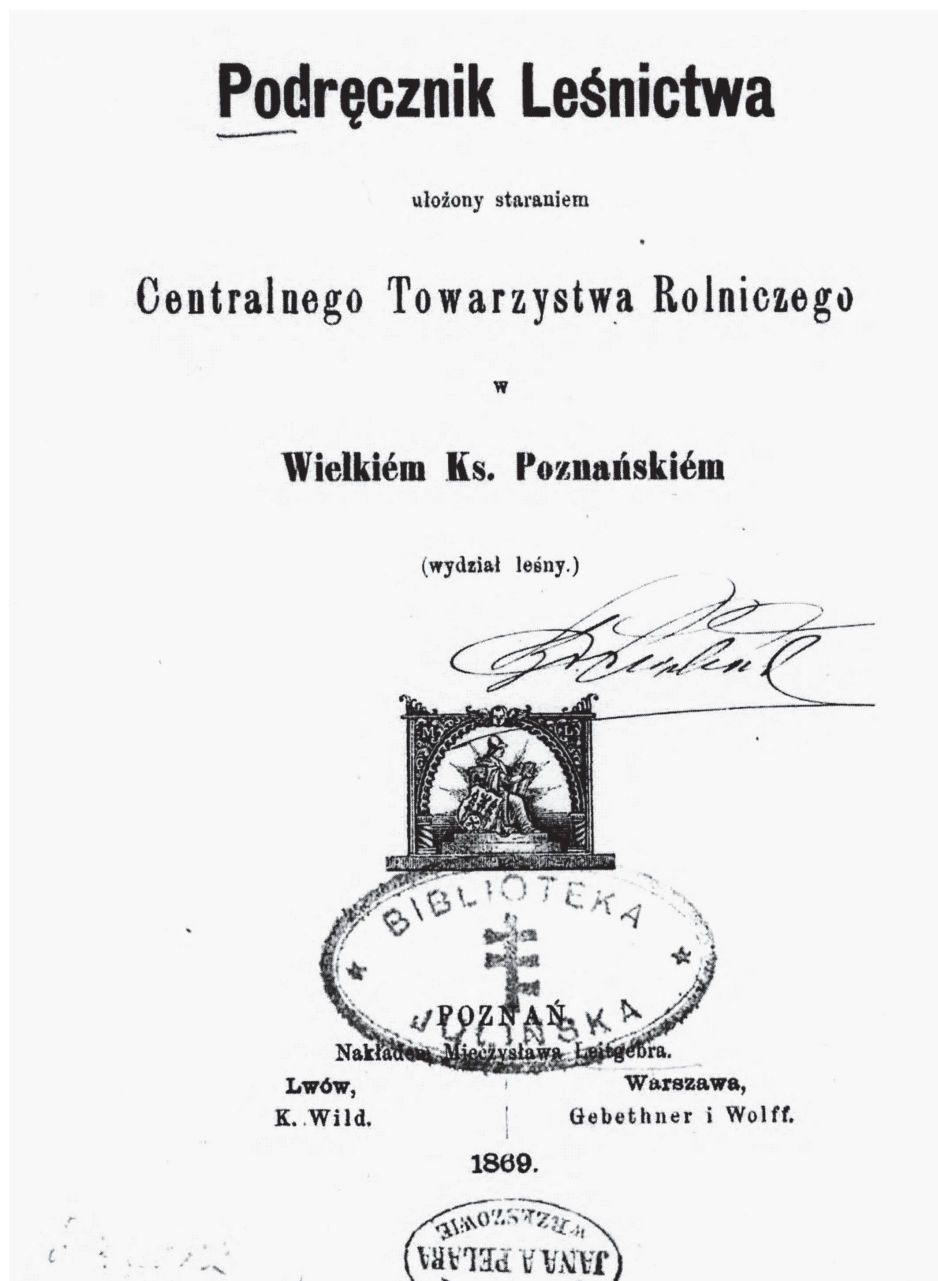
Ryc. 15. O uprawie lasów Heinricha Cotty

Fig. 15. O uprawie lasów – the Polish edition of Heinrich Cotta handbook on silviculture

Ryc. 16. *Prawidła leśnictwa...* E.W. Marona

Fig. 16. *Prawidła leśnictwa...* – forestry handbook by E.W. Maron

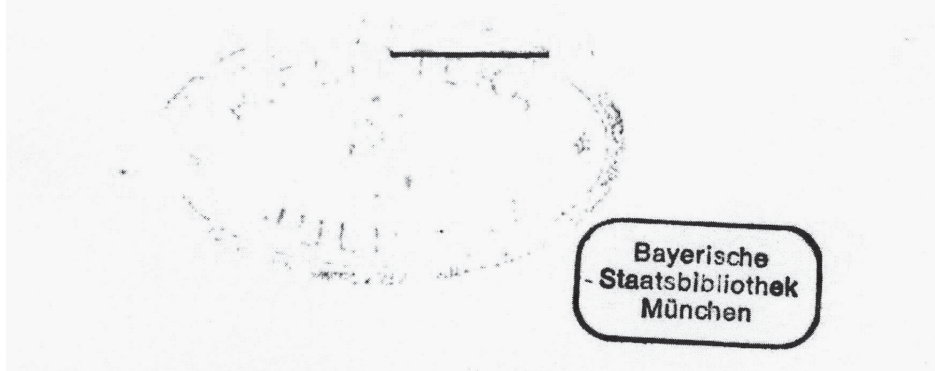

Ryc. 17. *Podręcznik leśnictwa* – strona tytułowa

Fig. 17. *Podręcznik leśnictwa* – front page of the first Polish forestry handbook in the Prussian sector of partitioned Poland

Spis rzeczy.

	Napisał:	Str.
I. Przedmowa Wydawcy.		
II. Kalendarz dla leśnika i łowczego . . .	E. Bonka . . .	1.
III. Najważniejsze zadania leśników . . .	H. Trąmpczyński	19.
IV. O pielęgnowaniu lasów	Chojnacki . . .	26.
V. Zaprorowadzenie racjonalnego gospodar- stwa w lasach	Janas.	30.
VI. O rozdziale administracji leśnej od różnej	Górecki	35.
VII. Skład chemiczny ściółki leśnej	Rivoli	47.
VIII. Działanie mrozu w lasach.	Młody leśnik . .	68.
IX. Modrzew krajowy.	H. Trąmpczyński	88.
X. Sośnina na lekkich piaszkowych ziemiach	J. Łukomski . .	96.
XI. O trzebieży	ten sam.	106.
XII. Najwłaściwszy sposób spieniężania drzewa	ten sam.	112.
XIII. Uprawa kunsztowna w lasach wysokopien- nych	Rivoli	130.
XIV. Zakładanie rębów i sposób zagajania la- sów sosnowych mieszanych . . .	Chojnacki . . .	162.

Ryc. 18. Podręcznik leśnictwa – spis treści

Fig. 18. Podręcznik leśnictwa – contents of handbook

